

El tabú del «Caganer»

Autor: Jordi Bilbeny

Data de publicació: 27-10-2021

La història del Caganer comença al segle XVII? O comença molt abans, segles abans, però un tabú relacionat amb els excrements i amb una forma de religiositat precristiana, ha mirat de silenciar-lo conscientment durant generacions? Article d'En Jordi Bilbeny.

S'ha dit i reedit i, sobretot, s'ha remarcat que «de totes les figures pessebristes, la més singular i popular és la del caganer»[1], que, segons En Xavier Fàbregas, «no pot faltar a cap pessebre»[2]. Semblantment, En Pepe Rodríguez assegura que «la figura més popular i polèmica del pessebre nadalenc és la del caganer, indispensable a les representacions del naixement a Catalunya»[3]. I és tan indispensable que En Joan Barril ha afirmat convençut que, fins i tot, «sense el caganer no hi hauria pessebre»[4]. Per l'Amades, «aquesta figura era obligada en els pessebres vuitcentistes»[5], la qual cosa ens deixa entrellucar la seva transcendència ja en temps passats, que podria ser molt més gran si no fos que, com ens avisa aquest mateix etnògraf, «atesa la grolleria del tema, els tractadistes sens dubte han tingut interès a eludir-lo»[6]. El prejudici l'ha copsat també perfectament l'Alberto Cardín, que ens comenta: «És curiós que el "caganer", la figura més simpàtica i divertida del pessebre català pels habitants del Principat, i la que més estranyesa causa als forans (fins al punt de considerar-la un veritable emblema de l'esperit català), resulti, des del punt de vista del "pessebrisme" oficial i el folklorisme clàssic, una figura quasi clandestina, a la qual ni s'esmenta ni es representa»[7]. Una obliteració que no pot ser involuntària, ans, per raó de la seva pervivència en els temps, ha de ser el resultat d'un menyspreu conscient i poderós. Per això, En Freud, en parlar dels tabús sexuals i excrementicis, apuntava que «s'ha denegat a la ciència l'ocupar-se d'aquests aspectes prohibits de la vida humana, de tal manera que amb prou feines es considera menys "indecent" a qui estudia aquestes coses que a qui realment fa les coses indecents»[8]. El tabú ve des d'antic i la repressió perdurava ben forta i arrelada encara a començament del segle XX. Segons l'Alison Moore, «En Freud no estava sol veient la construcció dels tabús dels excrements com una mena de significació universal de la conformitat capitalista i el comportament civilitzat»[9]. És clar que hi ha una conformitat capitalista i un comportament civilitzat que han fet neteja ideològica i cultural al llarg dels segles. Però no només això. Jo encara hi afegiria la repressió de la religió catòlica, que ha estat la religió dominant a Europa durant ben bé mil cinc-

cents anys i, mentre configurava tot s'ha de dir? una part immensament important de la nostra cultura, alhora també cossolava i afermava els nostres condicionants emocionals i, per descomptat, el nostre «comportament civilitzat». Perquè, a més amés de la repressió estrictament moral, filosòfica o de dogma religiós, n'hi ha hagut una altra de més subtil exercida directament sobre el folklore. Així, segons En Jacques Le Goff, «seria molt interessant mostrar la importància que té el folklore per la història medieval perquè aquest és la ciència de la civilització tradicional»[10]. I per aquesta mateixa raó? vull dir, per raó d'aquesta mateixa importància? creu que si s'estudia l'actitud del catolicisme a l'Edat Mitjana, «s'hi adverteix essencialment un rebuig del folklore en la literatura hagiogràfica merovíngia», que «és degut sobretot a la por, als perills que el folklore podia fer córrer a la cultura eclesiàstica»[11]. Per tant, cal sumar al tabú estricte sobre els excrements un rebuig sobre la mateixa cultura folklòrica, que era, en una part immensa, íntegrament pagana. Ho subratlla, encara, en glossar el sentit de «lo meravellós» dins el món literari i mental de la societat medieval: «A la literatura quasi sempre es troba quelcom de meravellós, les arrels del qual són precristianes»[12].

Vet aquí el perill: si els contes i les rondalles, com a part fonamental de la cultura popular, poden ser un perill per al nou ordre religiós, llavors, certs aspectes, certes icones o, en el nostre cas, certes figures de la visió tradicional del món? és a dir: de la visió pagana? s'havien de proscriure. Per això, En Le Goff objectiva que, en aquells temps, «el que veiem al capdavant és la preocupació de l'Església per transformar profundament lo meravellós donant-li una significació tan nova que ja no ens trobem davant del mateix fenomen; o bé la preocupació d'ocultar i fins i tot de destruir el que per l'Església representa un dels elements tal vegada més perillosos de la cultura tradicional, que s'anomena pagana»[13]. Sembla, doncs, que la preocupació hi va ser i que hi va haver una autèntica reinterpretació i redefinició d'alguns elements de la tradició? diguem-ho així, per entendre'ns? pagana. No ens ha d'estranyar, en conseqüència, que En Le Goff acabi replantant que «només els cristians tenen dret a la història; [i que] els pagans en són exclosos»[14]. És cert: els únics que tenien dret a la història eren? òbviament? els cristians, però acompanyats de totes les seves manifestacions culturals. I això explicaria també, més que no pas la inexistència, aquest gran silenci, aquest silenci tan antic i gèlid, sobre els pessebres i, encara més concretament, sobre el Caganer.

I aquí, ultra el capitalisme i el catolicisme, caldria també afegir-hi el món acadèmic, menystenint i ridiculitzant fins fa ben poc tot el que feia referència a la cultura oral i popular. O com ho resumeix elegantment En James Rattue: hi ha hagut una «distància tradicional entre les disciplines acadèmiques de la història i el folklore fins al segle XIX»[15]. I tant. Una distància que, a Catalunya, arriba ben bé fins al segle XX. Perquè «els historiadors han rebutjat el folklore, la superstició, la llegenda o qualsevol altra cosa que no podia ser posada sobre la taula del raonament»[16]. O hi podia ser posada i ells no ho volien, és clar. Perquè no volien raonar sobre el sentit de res que no fos catòlic. I, llavors, si el món acadèmic no ha volgut ni estudiar ni parlar de llegendes ni de folklore, puix que, segons sembla, per ells, eren disciplines que es trobaven «al marge del raonament», és que, encara amb més sentit, no ha volgut parlar del pessebre i, moltíssim menys, del Caganer. Deixem-ho clar: no n'ha volgut parlar, no pas perquè no existissin, sinó perquè, atrapats en una sonsònia civilitzadora que menystenia tot el que quedava al marge del dogma religiós i de l'ortodòxia del discurs monolític dominant, no volien que hi fossin. I si bé el pessebre els enganyava, malgrat que la seva simbologia era acceptada dins el redol del catolicisme dominant, el Caganer ja n'era una ofensa descarnada. Un cop de puny a la cara. Una obscenitat.

Així, d'acord amb En Karl Wentersdorf, «des dels temps més reculats hi ha hagut una creença generalitzada per desacreditar i debilitar els efectes del contacte amb els excrements», sobretot en el seu context religiós[17]. Per l'etnòloga Linda Wormsbecher, els excrements «són un tema tabú en la major part de les societats; tant les representacions il·lustrades com les expressions verbals de contingut escatològic són percebudes com a obscenes»[18]. I, ella mateixa, en abstractar el fragment d'una entrevista feta a En Jordi Arruga sobre el tema del Caganer, subratlla com aquest li expressa: «Em recordo que els meus avis eren molt puritans i mai [no] es podia explicar davant d'ells un acudit en què sortissin [els mots] caca o cul, o coses semblants, simplement perquè no podíem pronunciar aquestes paraules»[19]. De conformitat amb la Mireia Mena i En Jordi Miralles, «no hem d'oblidar que la nostra cultura judeo-cristiana ha fet de l'excrement un tabú i també un signe d'agressió»[20]. I, fins i tot, «els demonòlogues cristians associaren Satanàs i els seus dimonis amb els excrements i les olors vils»[21]. No és d'estranyar, doncs, que En Milan Kundera remarqui a la seva novel·la La insostenible lleugeresa de l'ésser, que «la merda és un problema teològic més oneros que el mal»[22]. I, en conseqüència, certs teòlegs i certs preservadors de la puritat moral es van dedicar a esborrar de la faç de la terra, més que el mal, tot allò relacionat amb la merda.

Que és un tabú dir o escriure el mot «caganer» per la gent considerada culta o educada, no és cap secret. I a tots ens han educat en aquestes subtileses. Però la cosa no es queda aquí, car té arrels més pregonas. I així ho veiem al Diccionari Aguiló, publicat al 1932, on no apareix aquest terme[23]. I si bé als diccionaris Labèrnia[24], del 1864, i l'Alcover-Moll, del 1968[25], sí que hi surt, per contra, cap d'ells no recull l'accepció del personatge del pessebre que fa aquestes necessitats fisiològiques. Encara més: al Labèrnia, hi ha un «Suplement de Algunes Veus Omesas en Est Diccionari», que incorpora l'expressió nadalenca de «cagar lo tió», però que, paradoxalment, continua obviant «el caganer» del pessebre[26]. És a dir que, a Catalunya, la gent hi pot cagar amb tota la tranquil·litat del món; s'hi pot fer

cagar un tronc a força de garrotades amb una tendresa inenarrable i una calidesa familiar sense parió. A Catalunya, s'hi poden llegir romanços destinats al cagar o al caganer, i un d'ells, fins i tot, Les virtuts del cagar, encara al 1909, es comptava entre els plecs més venuts[27]. A Catalunya, doncs, hi poden haver caganers i, alguns d'ells, culturalment acceptats, reconeguts o admirats, però no pas al pessebre. Al pessebre no hi pot haver mai dels mais cap caganer. I, en el cas que hi fos, no es pot esmentar ni de passada en una obra pública.

En aquest sentit, sabem que al primer terç del segle XX En Joan Llongueras va escriure una poema popularíssim, que després va convertir en cançó, intitulat «Les figures del pessebre», on parla, com el títol indica, gairebé una a una, de les figures del pessebre. Però, curiosament, no hi cita el Caganer[28]. Segurament també, per aquest mateix tabú, al 1933 en Josep Maria Puig, al seu llibre sobre La construcció dels pessebres, en una clara al·lusió al caganer, encara recomanava que, «sobretot, no posem mai en nostres pessebres aquelles figurotes que el mal gust ha estès dissortadament pel mercat, de posicions indecoroses, i que tota persona de bons sentiments i de mitjana educació ha de rebutjar»[29]. En Puig fa palès, novament, el que us deia: que es pot parlar del Caganer, però sense ni tan sols esmentar-lo. I el Pare Basili de Rubí, pocs anys després, al 1947, fent referència, si bé velada, a la mateixa figura, en un capítol intitulat «anacronismes i extravagàncies», del seu llibre sobre l'Art pessebrístic, comentava que «hi ha coses que faran riure a un nen, però que desmereixen d'un pessebre formal fet per un pessebrista, i aqueixes coses fins el poden desacreditar»[30]. Així mateix, exigia que «cal defugir la intromissió d'altres elements de mal gust, incompaginables no sols amb els cànons de la religió, sinó també amb els de les belles arts i de l'esteticisme»[31]. I acabava reclamant que als concursos de pessebres s'inclogués, entre d'altres, la base següent: que «el Jurat Qualificador eliminarà del concurs aquells pessebres que es presentin amb figures indecoroses»[32]. Uns consells que jo diria que tenen la finalitat única i exclusiva de continuar evitant el Caganer en un espai tan religiós com el pessebre, perquè ara mateix no conec cap més altre element d'aquesta representació nadalenca, cap més altra figura, que pugui ser considerada alhora «indecorosa» i una «extravagància», que «faci riure a un nen», que sigui un «element de mal gust» i «incompaginable amb els cànons de la religió i els de les belles arts», llevat del Caganer. És tant de mal gust i atempta tant contra els cànons de la religió, és tan present i arrelat el menyspreu cap a aquesta figura, que ni el Pare Basili ni En Puig, ni tan sols es van permetre la llibertat o la llicència de citar-lo pel nom. Vet aquí l'autèntica clau de volta del tabú.

En addició, i com ens recorden En Jordi Arruga i En Josep Mañà, «tant el 1863, la Unión de Pesebristas, com el 1921, l'Associació de Pessebristes de Barcelona, declaraven a les bases de convocatòria dels seus concursos anuals que quedarien exclosos de concurs aquells pessebres en què hi hagués el caganer»[33]. És possible que el Pare Basili, en un rampell d'ortodòxia, s'inspirés en aquestes invectives per suggerir també que es prohibissin a concurs tots aquells pessebres que continguessin aquesta figura. L'Andrés Antebi i l'Adrià Pujol també ens revelen com la mateixa «espiral purificadora ha arribat a límits insospitats, com la prohibició de la figura del Caganer al pessebre municipal [de Barcelona] durant el Nadal del 2005»[34]. La prohibició va crear una polèmica tan forta, que va ser recollida per diversos mitjans. El País, per exemple, exposava: «La controvèrsia originada aquesta setmana per la manca del caganer al pessebre que l'Ajuntament instal·la a la plaça de Sant Jaume n'acompanya la inauguració, ahir a la tarda. El líder d'Esquerra Republicana al consistori, Jordi Portabella, manifestà dimarts el seu malestar perquè no hi ha el caganer, i ho vinculà al fet que la seva presència contradiu els objectius de les noves ordenances municipals, i fan una incidència especial a no orinar al carrer. "És una collonada i demostra no tenir criteri davant el que representen les tradicions i la cultura popular catalana", manifestà En Portabella. L'ecosocialista Imma Mayol desvinculà l'absència del caganer del civisme, i considerà que aquesta és una "polèmica fantasma"»[35]. Fantasma o no, carregada de civisme o no, o de manca de sensibilitat pel significat profund de les tradicions i la cultura popular catalanes, la indignació ciutadana hi va ser. Com també hi va ser el pudor consistorial ?per dir-ho fi? a posar un caganer al pessebre, que, al capdavant, és del que estem parlant: que tant el catolicisme reaccionari com l'esquerra progressista van, curisoament, de bracet a l'hora d'esborrar la figura del caganer del nostre imaginari col·lectiu. Per tant, em sembla més que evident que hi ha hagut un autèntic tabú sobre aquest personatge del pessebre en particular, però també a l'entorn de l'escatologia en general, com ho ha expressat diligentment l'Empar Pérez-Cors, car, per ella, aquest tabú ha comportat alhora «la marginació ?si no la franca exclusió? de la seva presència en la palestra de la cultura oficialista, i fins en la pretesament "heterodoxa"»[36]. És ben cert. Ho indica sense embuts de cap mena En Luis Carlos Molina: «La merda és un dels tabús més arrelats al nostre inconscient»[37]. Un tabú que ve sempre acompanyat del rebuig i el menyspreu. I aquest menyspreu ha arribat a tal grau, que En Ramon Violant ni tan sols esmenta el Caganer al seu magnífic i completíssim Llibre de Nadal, on també parla del pessebre i de les seves figures[38]. Per tant, la persecució d'«el caganer» ?per dir-ho amb una paraula gens ambigua i ben clara? va ser i ha estat un fet viu, coent i perseverant, mantingut al llarg del temps amb suggeriments i consells, però també amb obliteracions i interdiccions contumaces de tota mena. Ha estat, doncs, aquest tabú i aquest silenci, que, mentre ens impedeix estudiar el tema a fons, per contra, ens ajuda a copsar per què, fins al segle XX, quasi no hi ha informació d'aquest personatge tan valuós i significatiu del nostre Nadal i de la nostra cultura popular. No és que no existís el Caganer. No: és que el tabú l'ha fet invisible. I tot plegat encara em fa pensar que, potser darrera de la persecució, i activant-la, hi havia quelcom més pregon que una simple visió estètica o un innocent pudor social. Potser, més enllà de la caca i del Caganer, hi havia una icona i un

símbol que delatava unes reverberacions amb d'altres sensibilitats religioses. De religions arcaiques. O un vincle massa directe amb una altra religió, que, com en la resta de continguts essencials, calia esborrar com fos. I això ara faria molt de sentit si podíem sospitar, com he vingut evidenciant darrerament fins aquí, que darrera el pessebre hi hauria una forma de religiositat popular[39] i darrera el Caganer la figura, si bé ja descontextualitzada, deixatada i infantilitzada, d'una divinitat precristiana, que jo he identificat amb Mitra[40]. Llavors, si això fos cert, el tabú tindria sentit ple i la nostra més que enigmàtica figureta, també.

Jordi Bilbeny

Notes bibliogràfiques:

[1] FERRAN ESCODA, Barcelona imaginada; Taurus, Madrid, 2004, p. 212.

[2] XAVIER FÀBREGAS, Tradicions, mites i creences dels catalans. La pervivència de la Catalunya ancestral; amb fotografies de Jordi Gumí, Edicions 62 s/a, Barcelona, 1979, p. 222-223.

[3] PEPE RODRÍGUEZ, Mitos y ritos de la Navidad. Origen y significado de las celebraciones navideñas; Editorial B, S.A.; Barcelona, 1997, p. 77.

[4] Cf. CARMÉ RIERA, «Amb o sense, bon Nadal»; La Vanguardia, 25 de desembre del 2016, p. 29.

[5] JOAN AMADES, El Pessebre; Biblioteca Biogràfica Catalana-20, Editorial Aedos, Barcelona, 1959, p. 302.

[6] Ídem, p. 303.

[7] ALBERTO CARDÍN, Lo próximo y lo ajeno. Tientos etnológicos II; Icaria Editorial, S.A.; Barcelona, 1990, p. 291.

[8] SIGMUND FREUD, «Prólogo a la traducción al alemán de J. B. Bourke, Scatologic Rites of All Nations (1913)», Obras Completas; Amorrortu Editores, S.A.; tercera reimpressió, Buenos Aires, 1991, vol. XII, p. 360.

[9] ALISON MOORE, «Kakao and Kaka. Chocolate and the Excretory Imagination of Nine-teenth Century Europe», Cultures of the Abdomen. Diet, Digestion, and Fat in the Modern World; edició de Christopher E. Forth i Ana Carden-Coyne, Palgrave Macmillan, Nova York, 2005, p. 61.

[10] JACQUES LE GOFF, Lo maravilloso y lo cotidiano en el Occidente medieval; traducció d'Alberto L. Bixio, Editorial Gedisa, S.A.; Barcelona, 1996, p. 152.

[11] Ídem, p. 153.

[12] Ídem, p. 11.

[13] Ídem.

[14] Ídem, p. 137.

[15] JAMES RATTUE, «History and Folklore», Making Histories in Museums; editat per Gaynor Kavanah, Leicester University Press, reimpressió en llibre de butxaca, Londres i Nova York, 1999, p. 216.

[16] GEORGE BANCROFT, «The Shape and Meaning of History»; Great American Thinkers. George Bancroft; a cura de Russel B. Nye, Twayne Publishers, Inc.; Nova York, 1964, p. 136.

[17] KARL P. WENTERSDORF, «The symbolic significance of Figurae Scatologicae in Gothic Manuscripts», Word, Picture and Spectacle; edició de Clifford Davidson, Early Drama, Art and Music Monograph Series-5, Medieval Institute Publications. Western Michigan University, Kalamazoo (Michigan), 1984, p. 6.

[18] LINDA WORMSBECHER, El Caganer. Anatomia folklòrica d'una figura del pessebre català; Amics del Caganer, Barcelona, 2015, p. 200.

[19] Ídem, p. 202-203.

[20] MIREIA MENA i JORDI MIRALLES, Compartir con la naturaleza. Cómo organizar un campamento ecológico; Fundación Francisco Ferrer, Barcelona, 1997, p. 45.

[21] K. P. WENTERSDORF, ob. cit., p. 6.

[22] Cf. JAMES S. HANS, *The Origins of the Gods*; State University of New York Press, Albany (Nova York), 1991, p. 84.

[23] Vg. MARIAN AGUILÓ i FUSTER, *Diccionari Aguiló*; Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, MCMXVII, tom II, p. 23.

[24] PERE LABERNIA, *Diccionari de la Llengua Catalana, ab la Correspondencia Castellana y Llatina*; Espasa Germans, Editors; Barcelona, 1864, p. 266.

[25] Vg. MN. ANTONI M.ª ALCOVER-MOLL i FRANCESC DE B. MOLL, *Diccionari Català-Valencià-Balear*; segona edició corregida i posada al dia, Gràfiques Instar, S.A., Barcelona, 1978, p. 818.

[26] P. LABERNIA, ob. cit., p. 817.

[27] Cf. JOAQUIN MARCO, *Literatura popular en España en los siglos XVIII y XIX (Una aproximación a los pliegos de cordel)*; Taurus Ediciones, S.A.; Madrid, 1977, p. 107.

[28] Vg. JOAN LLONGUERAS, «Les figures del pessebre» [poema]; <https://www.slideshare.net/ciclesuperiobalta/les-figures-del-pessebre-ppt>

[29] JOSEP M.ª PUIG i ROIG, *La construcció dels pessebres (Recull d'orientacions pessebristes)*; amb dibuixos de Josep Bonet i del Rio, Foment de Pietat, Barcelona, 1933, p. 119.

[30] BASILI DE RUBÍ, *Art Pessebrístic. Paisatge-Estil-Símbol*; Editorial Rubí, Barcelona, 1947, p. 38.

[31] Ídem, p. 39.

[32] Ídem, p. 224.

[33] JORDI ARRUGA i JOSEP MAÑÀ, El caganer. La figura més popular del pessebre català; Auca-1, Editorial Alta Fulla, Barcelona, 1992, p. 62.

[34] ANDRÉS ANTEBI ARNÓ i ADRIÀ PUJOL i CRUELLES, Entre el poder i la màscara. Una etnohistòria del Carnestoltes a Barcelona; Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació, Barcelona, 2008, p. 372.

[35] DAVID CASALS, «Guardia Urbana y Mossos actuarán coordinados en la "Operación Navidad". El belén de la plaza de Sant Jaume, polémico porque no hay "caganer"», web d'El País, 3 de desembre del 2005; https://elpais.com/diario/2005/12/03/catalunya/1133575656_850215.html

[36] EMPAR PÉREZ-CORS, «Escatologia i tabú»; L'Avenç, núm. 123, febrer del 1989, p. 52.

[37] LUIS CARLOS MOLINA ACEVEDO, Mierda. Símbolos y significados; xinxii.com, 2016, p. 165.

[38] Vg. R[AMON] VIOLANT i SIMORRA, «El pessebre», El Llibre de Nadal. Costums, creences, significat i orígens; Obradors del mestre impressor Salvador Salvadó, Barcelona, MCMXLVIII, p. 94-104.

[39] JORDI BILBENY, «Les Nades entre la tradició i el pre-mite», web de l'Institut Nova Història, 30 de desembre del 2013; «Arrels precristianes del pessebre de Nadal», web de l'Institut Nova Història, 21 de desembre del 2015, <https://www.inh.cat/articles/Arrels-precristianes-del-pessebre-de-Nadal>; «El pessebre de Nadal: història i mite», conferència pronunciada al restaurant l'Era d'Arenys de Munt el 12 de desembre del 2019, web de l'Institut Nova Història, 31 de desembre del 2019, <https://www.inh.cat/articles/El-pessebre-de-Nadal-historia-i-mite>.

[40] JORDI BILBENY, «Apunts sobre el "Caganer" del pessebre. Furgant entre els abismes d'una sacralitat perduda», web de l'Institut Nova Història, 18 de juliol del 2020, <https://www.inh.cat/articles/Apunts-sobre-el-Caganer-del-pessebre.-Furgant-entre-els-abismes-d'una-sacralitat-perduda>; «El Caganer, el Dimoni, el fum i la visió transcendent», web de l'Institut Nova Història, 17 de desembre del 2020; i «El déu romà Mitra i el Caganer del pessebre», web de l'Institut Nova Història, 1r d'abril del 2021, <https://www.inh.cat/articles/El-deu-roma-Mitra-i-el-Caganer-del-pessebre>